

ქვეყნის ქალბატონ ვინა ბარდაველიძის
დაბადებიდან 100 წლისთავს

*Посвящается столетию со дня
рождения **В.В. Бардавелидзе***

Dedicated to the 100 Birth
Anniversary **V.V. Bardavelidze**





ნანა ხაზარაძე, თამილა ცაგარეიშვილი

Культ священного дерева
в Грузии
(Мифологические параллели)

Nana Khazaradze, Tamila Tsgareishvili

The Cult of Sacred Tree
in Georgia
(Mythological Parallels)

Тбилиси Tbilisi
1999





ნანა ხაგარაძე, თაშილა ცაგარეიშვილი

წმინდა ხის კულტი საქართველოში

(მითოლოგიური პარალელები)

თბილისი
1999

398.3 (477.22)

ქართული ხელოვნების სკოლა-სეპეკრები



რედაქტორი:

ჯ. რუხაძე

რეცენზენტები:

ს. ჭანტურიძე

ლ. გელიძე

(საქართველოს ირეგულარული)

ISBN 99928-67-86-8

© ნ. ხაზარაძე,
თ. ცაგარეიშვილი
„ინტელექტი“

საქართველოს
პატენტების
სამსახური
გ. ბერიძე

**წმინდა ხის კულტი საქართველოში
(მითოლოგიური პარალელები)**

თელეფინუს მითში, ხეთურ კანონებში (§50), მთელ რიგ რიტუალურ-მითოლოგიური შინაარსის ტექსტებსა და დოკუმენტებში არაერთგზის მოხსენიებული $GIS\epsilon ja$ -ს იდენტიფიკაციის საკითხი დიდი ხანია, რაც კამათისა და აზრთა ჭიდილის საგანს წარმოადგენს. სხვადასხვა დროს ამ საკითხის შესახებ თავისი მოსაზრებები გამოთქვეს: ჯ. ფრიდრიხმა, ჰ. გიუტერბოკმა, ე. ლაროშმა, ვ. ჰაასმა, ჰ. გირბალმა, ნ. ბენდუქიძემ, ვ. ივანოვმა, გ. გიორგაძემ, ს. ალფმა და სხვებმა.

ერთნი $GIS\epsilon ja$ -ს აიგივებენ „ნაძვთან“, მეორენი — „მუნასთან“, მესამენი, ხის სახეობის დაზუსტების გარეშე, $GIS\epsilon ja$ -ს თარგმნიან როგორც — „მარადმწვანე ხე“.

1984 წ. $GIS\epsilon ja$ -ს ინტერპრეტაციასთან დაკავშირებით ახალი თვალსაზრისი გამოითქვა. თ. გამყრელიძემ და ვ. ივანოვმა ხეთური წერილობითი წყაროების $GIS\epsilon ja$ - ურთხელთან (Taxus- თან) გააიგივეს და იგი მსოფლიო ხედ გაიაზრეს.¹ ამ ახალ თვალსაზრისს შემდეგი ძირითადი მონაცემები უდევს საფუძვლად: 1. თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის თანახმად, საერთოინდოევროპულის დონეზე „ურთხელის“ (Taxus- ის) აღსანიშნავად *ei/*oi ფორმა აღდგება, რომელიც ფონეტიკურად ϵja -ს იდენტურია; 2. ხეთური წერილობითი წყაროების $GIS\epsilon ja$ -სთან დაკავშირებული მითები და რიტუალები დიდ სემანტიკურ სიახლოვეს ავლენენ ინდოევროპულ (გერმანულ, ნორვეგიულ, საქსონურ, ძველკელტურ) იმ ტრადიციებთან, ურთხელთან რომაა დაკავშირებული. კერძოდ, ირკვევა, რომ გერმანულ ტრადიციაში მარადმწვანე ურთხელი სიკვდილის შემდეგ აღორძინების სიმბოლოს წარმოადგენდა. ძველსკანდინავურ ენაზე დაწერილ ერთ-ერთ პოეტურ ტექსტში ურთხელს უმდერიან, როგორც ზამთარში ხეთა შორის ყველაზე მწვანეს. ანგლო-საქსები



ურთხელს საფლავებთან რგავდნენ. აქ ეს ხე მარადიულ სიცოცხლეს და მკვდრებით აღდგომას ასახიერებდა. წმინდა ხელ მიიჩნეოდნენ ურთხელს ძველი კელტებიც და ა.შ.²

ქვემოთ შევეცდებით ვუჩვენოთ, რომ თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის ამ მოსაზრებას ქართული ტრადიცია უჭერს მხარს.

მაგრამ სანამ საკვლევი საკითხის ამ ასპექტს შევხეობოდით, ხეთური წერილობითი ძეგლების ის მონაცემები მიმოვიხილოთ, რომლებიც საშუალებას მოგვცემენ მეტნაკლები სიზუსტით აღვადგინოთ თვით ხეთების რწმენა-წარმოდგენები ამ ხესთან დაკავშირებით. ამ თვალსაზრისით დიდი ხანია ყურადღებას იმსახურებს ხეთური ერთი ტექსტის ის ადგილი, სადაც ამ ხის მეტად ნიშანდობლივი დახასიათებაა მოცემული. ხეთური ტექსტი, რომელიც კერის დადგმის რიტუალის აღწერას ეძღვნება, გვამცნობს, რომ სხვა საგნებთან და მცენარეებთან ერთად, კერასთან: „^{Gis}ei-a-ს ღვამენ და ასე (ამბობენ):“ (როგორც) ^{Gis}ei-a- (არის) მულამ ამწვანებული და (მას) ფოთლები არ სცვივა, დაე, მფვე და დედოფალიც ასევე „ამწვანებულნი“ იყვნენ! დაე, მათი სიტყვა ასევე მარადიული იყოს!“ (KUB, XXIX, I, 4, 17-20).³

მოტანილი ფრაგმენტიდან კარგად ჩანს, რომ ჩვენთვის საინტერესო ^{Gis}ei-a- მარადმწვანე მცენარეა. ისიც ირკვევა, რომ ხეთების რწმენა — წარმოდგენებში ^{Gis}ei-a- მარადიულობის სიმბოლოს ასახიერებდა. ციტირებული ხეთური ტექსტი კიდევ ერთ საგულისხმო მომენტს შეიცავს, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ ^{Gis}ei-a- ს მაინცდამაინც კერასთან ღვამენ.

სრულიად განსაკუთრებული როლი აქვს განკუთვნილი ^{Gis}ei-a- ს თელეფინუს მითში. აქ იგი მითის ფინალურ ნაწილში ფიგურირებს, სადაც „გაქცეული“ ღვთაების — თელეფინუს დაბრუნებაა აღწერილი. ხეთურ ტექსტში (KUB, XII, 10; XXXIII, 2) ნათქვამია: „თელეფინუ დაბრუნდა და იწყო ზრუნვა ქვეყნიერებაზე... თელეფინუმ ბაკი ცხვრებით გაავსო, ბოსელში საქონელი შერეკა. მშობელი შვილზე ზრუნავს, ცხვარი — ბატკანზე, ძროხა — ხბოებზე. თელეფინუ მფვე-დედოფალზე, მათ მომავალ ცხოვრებაზე

და სიცოცხლეზე ზრუნავს. თელეფინზე კი მეფე ფიქრობდა. თელეფინუს წინ ^{GIS}ejā- ს დგამენ. ამ ხეზე ცხვრის საწმისს ჰკიდებენ, იგი ცხვრის პოზიერების საწინდარია, მარცვლეულის სიუხვის, ნადირთ სიუხვის, ღვინის სიუხვის, დღევრძელობისა და გამრავლებისა. იგი მოასწავებს ცხვრის სიცოცხლეს, ზრდა-სიმრავლეს, სიმსუქნეს; მაშინ თელეფინუ მეფეს ცხვრის ტყავს მიაართმევს და ყველა სიკეთეს უხვად უბოძებს“.⁴

ამგვარად, მოკვდავ და აღორძინებად ღვთაებასთან – თელეფინუსთან დაკავშირებულ მითში ^{GIS}ejā- ის წმინდა ხეა, რომელზედაც საკრალურ საწმისს ჰკიდებენ. საწმისი ნაყოფიერების, გამრავლების, დღევრძელობის, მეფე – დედოფლის განახლებისა და ყოველივე კეთილის საწინდარია.

^{GIS}ejā- ს განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე თელეფინუს მითში ზემოაღნიშნულთან ერთად ისიც ლაპარაკობს, რომ იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში საკუთარი სახელის – „თელეფინუს“ აღსანიშნავად მაინცდამაინც მარადმწვანე ხის გამოსახულების ამსახველი ლოგოგრამა დასტურდება.⁵

^{GIS}ejā- ს განსხვავებულ კონტექსტებშიც ვხვდებით. ხეთური კანონების 1 ფირფიტის § 50-დან ვგებულობთ, რომ როდესაც ქ. არინაში XI თვე დადგებოდა, იმისი სახლი, ვის ჭიშკარზეც ^{GIS}ejā- გამოჩნდებოდა, სახელმწიფო ბეგარის (ლუცის) მოხდისაგან თავისუფლდებოდა.⁶ ხეთური კანონების ეს მუხლი რამდენიმე მნიშვნელოვან დეტალს შეიცავს. უპირველეს ყოვლისა, კარგად ჩანს, რომ ^{GIS}ejā- თავისუფლების სიმბოლოს წარმოადგენდა. იმასაც ვგებულობთ, რომ ეს სიმბოლო განთავისუფლებულის სახლის ჭიშკარზე თავსდებოდა. დაბოლოს, როგორც ირკვევა, დადასტურებას ჰპოვებს კერის დადგმის რიტუალისადმი მიძღვნილი ზემომითითებული ტექსტის ის მნიშვნელოვანი ჩვენებაც, რომ ^{GIS}ejā- მარადმწვანე მცენარის აღმნიშვნელი სახელწოდება იყო. გ. გიორგაძემ ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ საკანონმდებლო ხასიათის ისტორიულ დოკუმენტში, ლუცისაგან განთავისუფლებისა და განთავისუფლებულის სახლის ჭიშკარზე ამ აქტის მაუწყებელი

სიმბოლოს — $G^{15}eja$ -ს გამოჩენის დროდ XI თვეა განსაზღვრული, რომელიც ჩვენი კალენდრის იანვარ-თებერვალზე მოდის.⁷ წლის ამ დროს კი სიმწვანე მხოლოდ მარადმწვანე მცენარეს შეიძლება ჰქონდეს შენარჩუნებული და არა რომელიმე ფოთლოვან ხეს (მუხის ჩათვლით).⁸

თავისუფლების სიმბოლოდ გვევლინება $G^{15}eja$ -KUB, XIII, 8, 1-12- შიც, სადაც სახანისა და ლუცისაგან ახლადშექმნილი „ქვის სახლის“ (EN.A₄) განთავისუფლების შესახებაა საუბარი.⁹

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ $G^{15}eja$ - მარადმწვანე ხე იყო. იგი მარადიულობას, ულევ სასიცოცხლო ძალას, ნაყოფიერებას, გამრავლებას, მოკვდავ და აღორძინებად ბუნებას და თავისუფლებას ასახიერებდა.

როგორც აღინიშნა, ჩვენი ვარაუდით, თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის ახალ თვალსაზრისს ურთხელთან ხეთური წყაროების $G^{15}eja$ -ს გაიგივების შესახებ, ინდოევროპულ მითოლოგიურ ტრადიციებთან ერთად ქართულიც უჭერს მხარს.

ცნობილია, რომ საკრალურ ხესა და მასთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენებს ქართველური ტომების მითოლოგიურ აზროვნებაში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. რიგი გამოკვლევების შედეგად დადგენილია, რომ საქართველოს სხვადასხვა მხარეში წმინდა ხეებად ითვლებოდნენ მუხა, ცაცხვი, ტირიფი, იფნი, ალვა, ნაძვი, ფიჭვი, ჭადარი და სხვა მცენარეები.¹⁰

ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მარადმწვანე ურთხელის კულტის არსებობაც დასტურდება. საქართველოში ეს ხე თითქმის ყველა კუთხეში გვხვდება. რაჭაში, ლეჩხუმ-იმერეთსა და გურიაში მას „ურთხმელა“ ეწოდება, აჭარაში — „მადა“, „ურთხმელა“ და „სატილა“, ქვემო რაჭაში — „წუთული“, ქართლში — „ურთხლი“, სამეგრელოში — „ურთხელი“, სვანეთში — „ურთხელ“, „შაჰრა“, მთიულეთ-გუდამაყარში — „ურთხელი“ და ფშავში — „უთხოვარი“.

ქართველური ტომებისათვის კარგად იყო ცნობილი ხის ამ ჯიშის ძირითადი თავისებურებები — გამძლეობა, ფიცხიანობა, ნელი ზრდა-განვითარება.

როგორც ჩანს, ურთხელის ამ ბოტანიკური თვისებების გამო იყო, რომ იგი უხსოვარი ღროიდან თაყვანისცემის ობიექტს წარმოადგენდა.

მთიან სამეგრელოში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის ერთი ნაწილის მიხედვით, ურთხელთან დაკავშირებული დღესასწაული — „ურთხაობა“ საგაზაფხულო დღესასწაულს წარმოადგენდა. სარიტუალო ხედ ათასწლოვან, ძალად ურთხელს ირჩევდნენ. ხესთან შესაწირავით მიდიოდნენ და ლოცულობდნენ. მას ყოველგვარ სიკეთეს შესთხოვდნენ. ერთ-ერთი ამგვარი ლოცვა-ვედრების ტექსტი ამგვარია: „ღმერთო ძლიერო, წმინდა ხეო, ძალის მომცემო! შენ მიეცი ჩვენს ხალხს გამარჯვება, გამრავლება, აგვისრულე ჩვენი ლოცვა-ვედრება, გვიმრავლე საქონელი, უხვი მოსავალი, მოგვეცი ამ დღეს ბედნიერება და ნუ დაგვიწუნებ ჩვენს შესაწირავს!“.

ურთხაობასთან დაკავშირებით შემდეგი რიტუალი სრულდება. „ურთხელიონის“ ეზოში ოჯახის წევრები ხის გარშემო დგებოდნენ. ოჯახის უფროსი მამაკაცი ხეს ძღვენით მიუახლოვდებოდა და მას ხის ძირში დადებდა, ხეს ოჯახის ბედნიერებას და ჯანმრთელობას შესთხოვდა. შემდეგ პატარა ტოტს მოსტეხდა, ხელში დაიჭერდა, ხეს სამჯერ ლოცვით შემოუვლიდა და ურთხელის ტოტს ოჯახის ყველა წევრს სამ-სამჯერ შემოკრავდა; თან ხეს ვევედრებოდა ავი თვალისაგან ოჯახის დაცვას. ამ რიტუალის შესრულების შემდეგ ოჯახი სახლში ბრუნდებოდა. ეზოში პირველად კვლავ ოჯახის უფროსი შევიდოდა, „ურთხელიონის“ ეზოდან ამოღებულ ტოტს ჭიშკარზე დაკიდებდა, რომელსაც წინასწარ ნახშირს წაუსვამდა. დასასრულ ოჯახის წევრები სახლში შევიდოდნენ და სადღესასწაულო სუფრას მიუსხდებოდნენ. ურთხაობის მეორე დღეს, ადრიანად, მზის ამოსვლამდე, ოჯახის უფროსი კვლავ მივიდოდა ურთხელის ხესთან, რამდენიმე პატარა ტოტს მოსტეხდა, ნახშირს წაუსვამდა, ამ ტოტებიდან ჯვრებს გააკეთებდა და ბაღში, ვენახში, ყანასა და ბოსტანში განლაგებულ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობების კარზე ჩამოკიდებდა. ერთი წლის შემდეგ, ურთხელის ჯვრები

ახალით უნდა შეცვლილიყო. ძველ ტოტს და მისგან დაცვნილ წიწვეებს შეაგროვებდნენ და აქვე ჭიშკართან დამარხავდნენ.

ურთხელის ტოტი საახალწლო დღესასწაულების ციკლშიც ფიგურირებდა. სწამდათ, რომ სახლის ჭიშკარზე ან კარზე საახალწლოდ დამაგრებული ურთხელის ტოტი ბარაქასა და ბედნიერებას მოუტანდა ოჯახს, ავ თვალს ააცილებდა მას. ტოტს, როგორც წესი, ოჯახის უფროსი ჰკიდებდა. ზოგი ამ ტოტს მეორე ახალ წლამდე ხელს არ ახლებდა, ზოგიც ერთი თვის შემდეგ ჩამოხსნიდა და იქვე ჭიშკართან დამარხავდა. ურთხელის ტოტის გადაგდება აკრძალული იყო. ისიც ირკვევა, რომ გლეხები ახალ წელს ადგილობრივ მებატონეებს ურთხელის ტოტით ულოცავდნენ. ტოტს მებატონის ჭიშკარზე, ან სახლის კარზე ჰკიდებდნენ.

ურთხელთან, როგორც საკრალურ ხესთან, სხვა რწმენა-წარმოდგენებიც იყო დაკავშირებული. ასე, მაგალითად, მთიან სამეგრელოში ურთხელს შვილების გამარჯვება-გამრავლებას შესთხოვდნენ. ამ რიტუალში მთავარ მოქმედ პირს ქალი (დედა) წარმოადგენდა. ურთხელთან მისასვლელად მლოცველი ქალები თადარიგს წინასწარ, ღამით იჭერდნენ. რიტუალური კვერების გამოსაცხობად ცომს ჭადის ფქვილისა და ღერღილისაგან მოამზადებდნენ, რომელსაც ურთხელის წიწვს ურევდნენ. ცაზე მთვარის გამოჩენისთანავე წმინდა ხის, შვილის ან შვილების სახელზე გამოაცხობდნენ კვერებს, ხესთან მივიდოდნენ, ძირში მის კუთვნილ კვერს დაუდებდნენ და დაილოცებოდნენ: „ხეო ძლიერო, ჩემო წმინდა ხეო, შენთან მოვედი, რომ შეგთხოვო ჩემი შვილების ბედნიერება და ჯანმრთელობა“. ლოცვა-ვედრების შესრულების შემდეგ, თუ ქალს შვილი თან ახლდა, მაშინ იგი ხელს გაიშავებდა, ჯერ ხეს, ხოლო შემდეგ შვილს შუბლზე წაუსვამდა, თან შვილს მისთვის გამომცხვარ კვერს შეაჭმევდა. იმ შემთხვევაში თუ ბავშვი, ავადმყოფობის გამო დაუძლურებული იყო და სიარულის ძალა არ შესწევდა, დედა ურთხელის ტოტს სახლში მიიტანდა და ავადმყოფი ბავშვის ოთახის კარზე დაამაგრებდა. ერთი კვირის შემდეგ, ადრიანად, მზის ამოსვლამდე,

ქალი კვლავ მივიდოდა ხესთან, დაუჩოქებდა მას და შესთხოვდა: „ღმერთო ძლიერო, ხეო მაცოცხლებელო, ურთხელის ძლიერო და ყოვლისშემძლე ხეო, მიიღე ჩემი ვედრება, ჩემი ბავშვის ჯანმრთელობისათვის“. ამ სიტყვებს მლოცველი სამჯერ გაიმეორებდა. ამასთანავე დაჩოქილი ხეს სამჯერ შემოუვლიდა, ნახშირიანი ხელით ხეს ჯვარს დაუსვამდა და მას შუბლს ისე მიადებდა, რომ ჯვარის გამოსახულება შუბლზე გადასულიყო. ქალი სახლში უშზრახად დაბრუნდებოდა, შვილთან მივიდოდა და შუბლს შუბლზე ისე ძლიერად მიადებდა, რომ ჯვრის გამოსახულება ახლა შვილის შუბლზე აღბეჭდილიყო.

გამრავლებასა და ჯანმრთელობას შესთხოვნენ ურთხელის წმინდა ხეს „პერტობის დღესასწაულის“ დროსაც, რომელიც 29 ივნისს იმართებოდა. ეს დღესასწაული ნიშთან ტარდებოდა, რომელიც დიდი, მაღალ ათასწლოვანი ურთხელის ხის მახლობლად იყო განლაგებული. სახლში დაბრუნებისას, მლოცველები თან ურთხელის ტოტს მოიტანდნენ. სანამ სადღესასწაულო სუფრას გაშლიდნენ, ურთხელის ტოტს საჯალაბო ქვევრს თავზე სამჯერ მოუსვამდნენ და დაილოცებოდნენ: „ღღეის პერტობას მოგვეცი ძალა და გამრავლებათ“. ქვევრის ახდა ამ სიტყვების წარმოთქმისთანავე ხდებოდა.

მთიან სამეგრელოში ურთხელის ხეს შველას და შემწეობას არასადღესასწაულო დღეებშიც შესთხოვნენ. ხესთან მივიდოდნენ, მის ქვეშ შესაწირავს დადებდნენ. შესაწირის ხელის ხლება აკრძალული იყო. მლოცველი ხელში მიწას აიღებდა, ხეს სამჯერ შემოუვლიდა და მას ასეთი სიტყვებით მიმართავდა: „დილო ძალაო, შენ მოგვისპე მტერი და მოლალატე, შენ გაგვამრავლე და გაგვანარე. მოგვეცი ძალა და ღონე. შენი მფარველობა სდევდეს მუდამ ჩემს ოჯახსა და ნაამაგარს“. აღწერილი რიტუალი საიდუმლოდ სრულდებოდა.

ურთხელის – უთხოვარის კულტის ნაკვალევს აღმოსავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც ვხვდებით. ფშავში ეს ხე წმინდად იყო მიჩნეული. თავხევისბერის მითითებით, მას

სალოცავთან რგავდნენ. ხატის შესაწირავს (ცხვარს, თხას), როგორც წესი, ურთხელის ხისაგან დამზადებულ სპეციალურ კირჩხზე (ორკაპა ჯონზე) ჰკიდებდნენ.

ფშავში ურთხელი (უთხოვარი) მიცვალებულის კულტთანაც იყო დაკავშირებული. მას საფლავებთან რგავდნენ. მთავარი როლი ჰქონდა ამ ხეს განკუთვნილი უგზო-უკვლოდ დაკარგულის დაკრძალვის რიტუალში. ფშავში გავრცელებული წეს-ჩვეულებისამებრ, კენოტაფის გამართვისას უგზო-უკვლოდ დაკარგული ადამიანის სიმაღლის ურთხელის ტოტს მოჭრიდნენ, შემოსავდნენ და დაკრძალვის რიტუალით გათვალისწინებული ყველა წესის დაცვით, დაკრძალავდნენ.

ურთხელის ხის საკრალიზაციისათვის ხელი უნდა შეეწყოს იმასაც, რომ მასზე ფშავში საკმაოდ მკაცრი აკრძალვები არსებობდა. მიუხედავად იმისა, რომ ფშაველები კარგად იცნობდნენ ამ ხის სამეურნეო საუკეთესო თვისებებს, საოჯახო ყოველდღიურ ყოფაში მის გამოყენებას დაბეჯითებით ერიდებოდნენ.

ამგვარად, მოტიანილი მასალიდან საკმაოდ ნთლად იკვეთება ქართველურ ტომებში ურთხელთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენების ძირითადი მითოლოგიური მოტივები. კერძოდ, ირკვევა, რომ იგი ძლიერების, ყოვლისშემძლეობის, მაცოცხლებელი ძალისა და სიწმინდის სიმბოლო იყო (ზემოთ დავინახეთ, რომ ლოცვა-ვედრების ტექსტებში ხშირად მეორდება ფრაზები: „წმინდა ხეო, ძალის მომცემო“, „ხეო, მაცოცხლებელო, ძლიერო და ყოვლისშემძლეო“, „ხეო, დიდო ძალაო“). ლოცვა-ვედრების ტექსტებიდან და რიტუალების ამსახველი მასალიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ ურთხელისაგან ოჯახის კეთილდღეობას, შვილების გამრავლებას, ჯანმრთელობასა და გამარჯვებას, საქონლის გამრავლებას, უხვ მოსავალს, ბარაქას, ბედნიერებას, სიცოცხლის განახლება-აღორძინებას, მკვდრეთით აღდგომას, მტრისა და მოღალატის ძლევას, ავი თვალისაგან დაცვას ელოდნენ. ურთხელთან დაკავშირებულ სხვადასხვა რიტუალში ხაზგასმული იყო ურთხელის ტოტისა და მისი წიწვის საკრალური

მნიშვნელობა. ტოტს, როგორც წესი, ეზოს ჭიშკარზე, სახლის ან
სამეურნეო ნაგებობის კარზე ამაგრებდნენ.

ჩვენს მიერ მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალის მნიშვნელობა,
უპირველეს ყოვლისა, იმაში მდგომარეობს, რომ იგი არა მხოლოდ
ცალკეული მითოლოგიური მოტივების შემცველია, არამედ მასში
ურთხელთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენების მთელი
კომპლექსია ასახული, რაც საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ
ამ ხის მითოსის და კულტის შესახებ არსებული რწმენა-
წარმოდგენები მათი ფუნქციონირების მთელს არეალში ანუ
კავკასიასა და ძველ ანატოლიაში.

ახლა, თუ, ერთი მხრით, ხეთურ წერილობითი წყაროების
Giš-eja-ს ხოლო, მეორე მხრით, ურთხელთან დაკავშირებულ
ინდოევროპულ და ქართულ ტრადიციებს ერთიმეორეს შევუდარებთ,
დავინახავთ, რომ ისინი აშკარა სემანტიკურ სიახლოვეს ავლენენ
ერთიმეორესთან, რაც იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ
მარადმწვანე ურთხელთან Giš-eja--ს იდენტიფიცირებას საკმაოდ
სერიოზული საფუძველი გააჩნია.¹¹

1. Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тбилиси, 1984, с. 628-631.
2. იქვე, გვ. 630.
3. ი. ტატიშვილი, კერის დადგმის ხეთური რიტუალი (KUB XXIX, I, III, 37-IV 29); „არქეოლოგიური ძიებანი“, თბილისი, 1985, გვ. 142-151.
4. „არმაღანი“, თბილისი, 1982; ხეთური ტექსტის ქართული თარგმანი
5. ბენდუქიძეს ეკუთვნის.
6. É. Laroche, Les Hieroglyphes Hittite, Paris, 1952, N 151.
7. გ. გიორგაძე, ხეთური „საიმუნიტეტო სიგელები“, „მაცნე“ (ისტორიის სერია), 1976, №4, გვ. 41.
8. J. Friedrich, A. Kammenhuber, Hethitisches Wörterbuch, L. Fr., 4, Heidelberg, 1979, с. 320.
9. V. Haas, Bemerkungen zu ^{Giš}ejā(n)-, AF, Berlin, 1977, S. 270.
10. Г. Гиоргадзе, Очерки по социально-экономический истории Хеттского государства, Тбилиси, 1973, с. 30-32.
11. ვ. ლომია, ხის კულტისათვის საქართველოში, საქართველოს სსრ მუზეუმის მოამბე, 1927, ტ. 3, გვ. 164-178; გ. ჩიტაია, სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, ენიმკის მოამბე, 1941, X, გვ. 301-320; В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957, с. 55 и след; თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967, გვ. 102 და შმდ.; ჯ. გვასალია, ელინისტური ხანის საკულტო ხასიათის არქეოლოგიური მასალა სოფ. ხოვლედან, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ტ. XVI-XVII, თბილისი, 1972, გვ. 42-49, ტაბულები I-IV; ჯ. რუხაძე ერთი რელიგიური დღესასწაულის შესახებ სვანეთში, „ძეგლის მეგობარი“, 1980, №55, გვ. 35-40 მ. ხიდაშელი, ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეული რკინის ხანაში, თბილისი, 1982, გვ. 96; ი. სურგულაძე, ქართული ხალხური ორნამენტის

სიმბოლიკა, თბილისი, 1986, გვ. 146; თ. ცაგარეიშვილი, საველე დღიური, ფშავი, რვეული 1, 2, 3, 1981-82.

11. თ. ცაგარეიშვილი, ცოცხალი ბუნების ძეგლები, უთხოვარი, „ძეგლის მეგობარი“, 1983, გვ. 5-8. იხ. აგრეთვე, Н. В. Хазарадзе, Т. Ш. Цагарейшвили, К идентификации $G^{15}eia$ - хеттских письменных источников (Хетто-грузинские мифологические параллели), "Кавказ и цивилизации Древнего Востока" (Материалы Всесоюзной Конференции), Орджоникидзе, 1989, с. 43-44; N. Khazaradze, T. Tsagareishvili, Georgian – Old – Anatolian Mythological Parallels, International Conference Dedicated to the 120th Birth Anniversary of Ivane Javakhishvili, The Caucasus in the Context of World History, Abstracts of Papers, Tbilisi, 1996, p. 65-66; N. Khazaradze, T. Tsagareishvili, Towards the Identification of the $G^{15}eia$ - of Hittite Writen Sources, „კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული“, IX, თბილისი, 1998, გვ. 112-119; ნ. ვაჩნაძე, სააზროვნო სისტემა და ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს.), თბილისი, 1998, გვ. 214-245.

КУЛЬТ СВЯЩЕННОГО ДЕРЕВА В ГРУЗИИ (Мифологические параллели)

Вопрос идентификации $Gi^{\delta}eja$ - (эя) неоднократно упоминающегося в мифе о Телепину, в "Хеттских законах" (§50), в хеттских ритуально-мифологических текстах и документах, уже давно является предметом неослабевающих дискуссий. В разное время этот вопрос обсуждали Дж. Фридрих, Г. Гютербок, Э. Ларош, В. Хаас, С. Альп, Х. Гирбал, И. А. Бендукидзе, Вяч. Вс. Иванов, Г. Г. Гиоргадзе и др.

Одни $Gi^{\delta}eja$ - отождествляют с "елью", другие - с "дубом", третьи, не уточняя вида дерева, этот термин переводят как "вечнозеленое дерево". В 1984 г. в научной литературе появилась новая интерпретация $Gi^{\delta}eja$ -. Реконструируя для общеиндоевропейского форму * ei - / * oi - для обозначения "тиса" (*Taxus*) и учитывая при этом семантическую близость мифологических мотивов и ритуалов, связанных с $Gi^{\delta}eja$ - и "тисом" в хеттской и индоевропейской (германской, норвежской, англосакской, древнекельтской) традициях, Т.В. Гамкрелидзе и Вяч. Вс. Иванов $Gi^{\delta}eja$ - идентифицировали с "вечнозеленым тисом"¹. Правомерность подобного отождествления, по нашему мнению, подтверждаются и материалами картвельской мифологии.

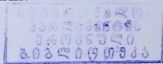
Однако прежде чем перейдем к этому аспекту исследуемого вопроса, остановимся несколько подробнее на данных хеттских письменных источников, касающихся $Gi^{\delta}eja$ -. Прежде всего хочется вспомнить текст, посвященный описанию ритуала установления очага. Оказывается, что у очага наряду с другими предметами

и растениями "ставили" $G^{1S}eja-$, произнося при этом следующие слова: "Подобно тому, как дерево $G^{1S}eja-$ вечно зеленеет и листьев прочь не сбрасывает, также царь и царица да будут зеленеющими (процветающими) и дела их также да будут вечными (KUB, XXIX, I, 4, 17 и след.)"².

Следовательно $G^{1S}eja-$ вечнозеленое растение. Оно символизирует неиссякаемую жизненную силу, вечность.

Особую роль играет $G^{1S}eja$ в мифе о Телепину. Наименование этого дерева появляется в финальной части мифе, где речь идет о возвращении исчезнувшего божества – Телепину. В хеттском тексте (KUB, XII, 10, XXXIII, 2) сказано: "... Бог Телепину вернулся в свой дом. Он снова стал думать о своей стране. От окна отошло облако. От дома отошел чад. На жертвенном столе боги успокоились. В очаге поления успокоились. В хлеву быки успокоились. В загоне бараны успокоились. Корова стала заботиться о теленке. Овца стала заботиться о ягненок. Телепину стал заботиться о царе и царице и о стране хеттов и им обеспечил жизнь и жизненную силу на будущие времена. Телепину заботится о царе. Перед Телепину ставят дерево эя. На дереве эя висит овечья шкура. В овечьей шкуре помещается бараний жир. В нем же, в свой черед, помещается Богиня - зерно, Богиня Полей и вино. В них же, в свой черед, - бык и баран. В них же - долголетье. В них же - потомство, сыновья и дочери. В них же - зрелость смертных людей, быков и овец. В них же - мужество и могущество. В них же – вечный огонь.

В нем же - весть о мягкошерстных ягнятах. В них же – полное послушание. В нем же правый кострец. В нем же - рост, цветение и насыщение соками.



И Телепину вкладывает в руки царя овечью шкуру.
И он ему дает все благо!"³.

Таким образом, в мифе об умирающем и воскресающем божестве – Телепину ^{Gis}ēja- представляется священным деревом, на котором развешивают сакральное руно – залог плодородия, размножения, благополучия, долголетия, возрождения царя и царицы.

О важном значении ^{Gis}ēja- в этом мифе свидетельствует и то, что в иероглифическо-лувийской (хеттской) письменности для обозначения имени собственного "Телепину" засвидетельствована логотипическая грамма, изображающая вечнозеленое дерево⁴.

^{Gis}ēja- выступает и в других контекстах. Из §50 I таблички "Хеттских законов" узнаем: когда в г. Арина наступал одиннадцатый месяц, на воротах освобожденного от луцци дома появлялась ветка ^{Gis}ēja-. Этот пункт хеттских законов содержит несколько важных моментов. Прежде всего выясняется, что ^{Gis}ēja- в представлении хеттов было символом свободы; затем, что этот символ помещался на воротах дома, освобожденного от луцци. И, наконец, подтверждается содержащееся в вышеприведенном описании ритуала установления очага важное для нас указание о том, что термином ^{Gis}ēja- обозначали вечнозеленое растение. Г. Г. Гиоргадзе обратил внимание на то, что в рассматриваемом историческом законодательном документе временем появления ^{Gis}ēja- на воротах дома освобожденного от луцци назван именно одиннадцатый месяц, т. е. по нашему календарю январь-февраль⁵, когда зеленую крону могло сохранить лишь вечнозеленое растение⁶.

Символом свободы выступает ^{Gis}ēja- и в другом хеттском тексте (KUB, XIII, 8, 1-12), где речь идет об освобождении от саххана и луцци недавно созданного

"Каменного дома". В хеттском тексте сказано: "Так (говорит) Асму-Никал, великая царица: "Каменный дом (E. NA₄), который мы создали, и (этому) Каменному дому какие поселения были переданы, какие "ремесленники" были переданы, какие плугари, пастухи (и) овцепасы были переданы, какие из людей Saḡikuua - были взяты и они вместе с их домами (и) их поселениями Каменному дому были переданы, и какие привратники ранее были Каменному дому переданы, то (все) они от саххана и луцци пусть будут освобождены. Собака лает, а потом она приходит и она умолкает. Масло проливается (?). Однако эти люди не выходят. И перед ними Giš^šēja- пусть стоит. Пусть их никто (не) выводит (для саххана и луцци). И они от всего пусть будут освобождены!"⁷.

Итак, из всего вышесказанного следует, что Giš^šēja-вечнозеленое дерево, олицетворяющее вечность, неиссякаемую жизненную силу, плодородие, размножение, умирающую и воскресающую природу, свободу.

Известно, что сакральное дерево и связанные с ним верования в мифологическом мышлении картвельских племен занимали весьма значительное место. Установлено, что в разных уголках Грузии священными деревьями считались дуб, липа, плакучая ива, ясьень, тополь, ель, сосна, виноградная лоза и др. Леса вокруг святилищ считались священными и неприкосновенными. Посадке деревьев вблизи святилища и уходу за ними придавалось такое же большое значение, как и отправлению ритуала принесения в жертву животных⁸.

Имеющийся в нашем распоряжении материал свидетельствует и о том, что в верованиях картвельских племен, с незапамятных времен живших на территории Грузии, важное место отводилось и вечнозеленому

дереву. В связи с этим заслуживающим особый интерес представляет самый ранний дошедший до нас образец малой пластики – каменная скульптура сидящей женщины, которую относят к кругу памятников так называемой раннеземледельческой культуры (VI-IV тыс. до н. э.). Являясь своеобразной иллюстрацией космогонических воззрений древнейших земледельческих племен, эта скульптура олицетворяет хвойное дерево, точнее, идею его рождения из чрева женщины⁹.

Возможно, что с символическим изображением вечнозеленого (хвойного) дерева связан и так называемый елочный орнамент, который подтверждается на образцах, выявленной на территории Грузии неолитической керамики, а в последующие тысячелетия широко используется в декоре изделий из глины, бронзы, серебра и других металлов¹⁰. Мотив хвойного дерева донесли до нас и "надписи", засвидетельствованные на камнях курганных погребений Зуртакети и Ховле¹¹.

Заслуживающие внимания сведения о верованиях в картвельском этническом мире, связанных с вечнозеленым (хвойным) деревом, доносит до нас и грузинская этнографическая литература. По свидетельству В.В. Бардавелидзе, в Сванети сосна и ель считались священными (сосняк монастыря св. Квирик, Мулахская ель). Им приносили дары, у их подножия молились. В таких священных лесах запрещалось вырубать деревья¹². Интересно и то, что в Сванети древко флага, который выносили во время праздника Лачениши, делали не только из березы, но и из сосны¹³. А во время Муркваноба – праздника, посвященного св. Квириа, совершали также весьма знаменательный ритуал – воздвигали деревянный (чаще всего еловый) столб.

Мотив сосны встречаем и в сванской обрядовой графике, связанной с культом покойника (в рисунках, посвященных празднику Липанали, уже давно обратила на себя внимание сакральная сосна, хвою которой поедают козы и т. д.)¹⁴.

Вместе с отмеченным, по нашему мнению, заслуживает внимания содержащееся в сочинении Леонти Мровели древнее сказание, рассказывающее о вождвижении "честного креста"¹⁵. В связи с исследуемым вопросам наибольший интерес, вероятно вызывает сведение о том, что новообращенные грузины для христианского креста выбрали именно такое дерево, которое по всем признакам было вечнозеленым¹⁶.

Как выясняется, почти по всей территории Грузии широко был распространен и культ тиса. Картвельским племенам хорошо были известны основные свойства тиса – долголетие (до трех тысяч лет), твердая древесина, медленное развитие. По-видимому, благодаря этим ботаническим свойствам, наряду с другими причинами, тис с незапамятных времен стал объектом поклонения.

Согласно одной части собранного нами в горной Самегрело этнографического материала, связанное с тисом празднество – Уртхаоба – было весенним праздником. В качестве ритуального дерева выбирали самый высокий тис. Ему приносили дары, перед ним молились, испрашивая у него всяческое благополучие. Вот одна из таких молитв: "Боже всемогущий, святое дерево, придающее силу! Даруй нашему народу победу, размножение. Услышь и исполни нашу мольбу, приумножь скот, пошли багатый урожай, одари нас счастьем, не отвергай даров наших!"

В связи с Уртхаоба исполнялся следующий ритуал. Члены семьи становились вокруг священного тиса. Глава

семьи подходил к дереву, клал к его подножию дары и просил дерево дать его семье счастье и здоровье. Затем отламывал маленькую веточку и держа ее в руке трижды обходил дерево с молитвой. Этой же веткой он трижды ударял каждого члена семьи, моля при этом дерево охранить семью от дурного глаза. После этого глава семьи вешал предварительно вымазанную углем веточку тиса на ворота своего дома. Совершив ритуал, семья возвращалась домой и садилась за праздничный стол. Первым во двор должен был обязательно войти глава семьи. На рассвете следующего дня, до восхода солнца, глава семьи снова подходил к тису, отламывал еще несколько маленьких веточек и, вымазав углем, делал из них маленькие крестики, а затем развешивал их на калитках в саду, винограднике, на пашне, в огороде.

Через год тисовые крестики полагалось заменять новыми, а старую веточку и тщательно собранную, опавшую с нее хвою "хоронили" тут же у ворот. Верили, что кто бы ни вошел в дом, он не причинит вреда и не сглазит.

Ветка тиса фигурировала и в цикле новогодних праздников. По поверью, ветка тиса, прикрепленная в новый год к воротам или дверям дома, приносила семье благоденствие и счастье. Как правило, ветку вешал глава семьи. Одни не касались этой ветки до следующего нового года, другие через месяц снимали ее и "хоронили" прямо у ворот. Ветку тиса нельзя было выбрасывать. Выясняется еще один примечательный факт: крестьяне поздравляли своих господ с новым годом веткой тиса, вешая ее на ворота или двери господского дома.

С тисом, как сакральным деревом, были связаны и другие верования и представления. Так, например, в горной Самегрело у тиса просили удачи и умножения

для детей. Главным действующим лицом в этом ритуале была мать. К ритуалу она начинала готовиться заранее, с ночи. Из кукурузной муки, смешанной с хвоей тиса, готовили тесто для выпечки ритуальных хлебцов. Хлебцы на имя священного дерева, ребенка или детей начинали печь с восходом луны. Затем шли к тисовому дереву, клали у подножия посвященные ему хлебцы и произносили слова молитвы: "Дерево всемогущее, святое дерево, к тебе пришла, чтобы попросить для детей своих счастья и здоровья". Совершив молитву, женщина, если ее сопровождал ребенок, чернила руки углем, мазала сначала дерево, а потом лоб ребенка, кормя его при этом испеченными на его имя хлебцом. Если же ребенок из-за болезни был настолько слабым, что не мог ходить, мать приносила ветку тиса в дом и вешала ее на дверь комнаты больного ребенка. Через неделю, рано утром, до восхода солнца, женщина снова шла к дереву, опускалась перед ним на колени и молилась: "Боже всемогущий, дерево животворное, всемогущее тисовое дерево, услышь мою молитву и дай моему ребенку здоровье". Эти слова молящаяся произносила три раза, при этом она три раза огибала дерево на коленях, вымазанными углем руками наносила на ствол тиса крест и как можно крепче прижималась к нему таким образом, чтобы изображение креста отпечталось у нее на лбу. В дом женщина возвращалась не произнося ни слова, подходила к своему ребенку и прижималась к нему таким образом, чтобы изображение креста отпечталось у него на лбу.

Священному тису молились и на весеннем празднике Эскеда. У дерева просили даровать обилие скота и победу на охоте¹⁷. Перед вознесением молитв недавно отелившихся коров не доили, давая телятам возможность

сосать вволю. На Эскедской горе, где рос большой тис, собирались вооруженные мужчины (женщины в ритуале не участвовали). Молящийся обращался к тису: "Эскеда, облеченный в плоть, приумножь мой скот, убереги мой скот от злых духов и всякого вреда, дай мне на охоте победу". После молитвы в течение всего дня мужчины соревновались в стрельбе.

О размножении и здоровье просили священное тисовое дерево и во время Пертоба, 29 июня каждого года. Этот праздник проводился у ниши, находящейся вблизи тысячелетнего тисового дерева. Возвращаясь с праздника молельщики приносили домой ветку тиса. Прежде чем накрыть на стол, трижды обводили тисовой веткой вокруг семейного караса (квеври) с вином, произнося слова молитвы: "В день Пертоба, даруй нам силу и умножение", и тут же открывали сосуд с вином.

В Самегрело к тисовому дереву обращались с мольбой о помощи и содействии не только в праздники. Приходя к дереву в будние дни, у его подножия оставляли разные дары. Трогать пожертвования строго запрещалось. Молельщик брал пригоршню земли, огибал тражды дерево и обращался к нему с такими словами: "О, сила великая! С твоей помощью да сгинут враги наши и предатели! Даруй нам радость и умножение. Даруй нам силу. Даруй свое покровительство моей семье и всему, сотворенному мною". Описанный ритуал исполнялся тайно, без свидетелей.

Следы культа тиса прослеживаются и в этнографическом быту Восточной Грузии. В Пшави у святилищ тисовое дерево сажали по указанию "главы хевисберов". Принесенное в святилище жертвенное животное (козу, ягненка), как правило, подвешивали на рогатину,

специально для этого случая изготовленную из тисового дерева.

В Пшави поклонение тису было связано и с культом покойника. Тисовые деревья сажали на могилах. Это же дерево исполняло главную роль в ритуале погребения без вести пропавшего. По распространенному в Пшави обычаю при устройстве кенотафа срезали ветку тиса длиной, соответствующей росту оплакиваемого. Затем облачали ее в одежду покойника и хоронили с соблюдением всех правил, предусмотренных местным погребальным ритуалом.

Сакрализации тисового дерева в Пшави должно было способствовать и то, что здесь на это дерево существовали очень строгие запреты. Несмотря на то, что пшавам хорошо были известны свойства этого дерева, пользоваться им в повседневном семейном быту упорно избегали.

По распространенным в Картли древнейшим представлениям, изготовленные из тисового дерева крестики обладали сверхъестественной силой: они охраняли от всяческих бед. Такие тисовые крестики обычно прикреплялись к люльке новорожденного, к рогам быка, к маслобойне и т. д.

В Восточной Грузии священный тис фигурировал и в свадебном ритуале. Перед молодоженами во время свадебного застолья клали ритуальный хлебец - так называемый "хлебец креста", в середину которого водружали, украшенный красными яблоками, тисовый, еловый или калиновый крест (Атрибутами свадебного хлебца являлись также выпеченные из теста разнообразной формы птички).

Таким образом, приведенные нами данные дают достаточно четкое представление о связанных с тисовым

деревом верований картвельских племен. В частности, выясняется, что тис был символом жизнестойкости, могущества, животворной силы и святости (как можно было убедиться, в молитвах часто повторяются фразы: "Древо святое, силу дающее", "Древо животворное, всемогущее и сильное", "Древо всеильное"). Из молитв и материала, описывающего древнегрузинские ритуалы, становится также очевидным, что от тисового дерева зависело семейное благополучие, размножение, здоровье и успех, умножение скота, богатый урожай, изобилие, счастье, обновление и возрождение жизни, воскрешение, одоление врага и завистников, избежание дурного глаза. В различных ритуалах, связанных с тисовым деревом, подчеркивается сакральное значение ветки тиса и ее хвои. Ветку дерева, как правило, подвешивали на воротах, над дверью, на пашне, в винограднике, в огороде и т. д.

Значение рассмотренного выше грузинского этнографического материала, по нашему мнению, в первую очередь, заключается в том, что он доносит до нас не отдельные мифологические мотивы, а почти весь комплекс верований, связанных с сакральным тисом и тем самым открывает новые перспективы при реконструкции мифологических воззрений об этом дереве в ареале их функционирования.

Сравнивая данные хеттских письменных источников о $G^{i\bar{s}}eja-$ с индоевропейскими¹⁸ и картвельскими традициями о тисе, становится очевидной их семантическая близость, а это означает, что идентификация $G^{i\bar{s}}eja-$ с вечнозеленым тисом имеет под собой весьма серьезное основание.

ПРИМЕЧАНИЯ



1. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тбилиси, 1984, с. 628-631.
2. Там же, с. 629.
3. Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии, Перевод с древнемалоазийских языков Иванова Вяч. Вс., Москва, 1972, с. 60-61.
4. Gelb E., Hittite Hieroglyphic Monuments, Chicago, 1936; Laroche É., Les Hieroglyphes Hittite, Paris, 1952, N151; его же, L'Inscription Hittite D'Alep, Syria, t. XXXIII, Paris, 1956.
5. Friedrich J., Kammenhuber A., Hethitisches Wörterbuch, Lfr., 4, Heidelberg, 1979, с. 320.
6. Гиоргадзе Г. Г., Хеттские "иммунитетные грамоты", "Мапне" (серия истории...), 1976, N 4, с. 41 (На груз. яз.); его же, Интерпретация §50 Хеттских законов (в печати). Ср. Haas V., Bemerkungen zu ^{Gi}seja(n)-, AF, V, Berlin 1977, S. 270.
7. Гиоргадзе Г. Г., Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства, Тбилиси, 1973, с. 30-32.
8. Ломиа В. В., О культе деревьев в Грузии, "Вестник Музея Грузии", Тбилиси, 1927, т. III, с. 164-178 (На груз. яз.); Читая Г. С., Мотив "Древа жизни" в лазском орнаменте, "Известия Института языка, истории и материальной культуры", 1941, т. X, с. 303-322 (На груз. яз., резюме на русск. и франц. языках); Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1967, с. 55 и след.; Очаури Т. А., Мифологические предания горцев Восточной Грузии, Тбилиси, 1967, с. 102 и след. (На груз. яз.); Рухадзе Дж. А., Об одном религиозном празднике в Сванети, "Дзеглис мегобари", 1980, N 55 (На груз. яз.); Хидашели М. Ш., Графическое искусство Центрального Закавказья в эпоху раннего железа, Тбилиси, 1982, с. 96 и след. (На груз. яз.,

резюме на русск. и англ. языках); Сургуладзе И. К., Астральная символика в грузинском народном орнаменте, Тбилиси, 1986, с. 146 и след. (На груз. яз., резюме на русск. яз.).

9 Джавахишвили Г., Древнейшие антропоморфные фигурки на территории Грузии, "Сабчота хеловнеба", 1979, N 10, с. 41-47 (На груз. яз.); Хидашели М. Ш., указ. соч., с. 99-100.

10 Гвасалиа Дж., Археологический материал культурного характера эллинистического времени из сел. Ховле, "Материалы по этнографии Грузии", Тбилиси, 1972, т. XVI-XVII, с. 42-50, таб. I-IV (На груз. яз.); Жоржикашвили Л. Г., Гогодзе Э. М., Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси, 1974, таб. 53, 56, 62, 68, 69 и др.; Микеладзе Т. К., Колхидские могильники эпохи раннего железа. Урекский и Нигвзианский могильники, Тбилиси, 1985, таб. X, XIV, XVI (На груз. яз., резюме на русск. яз.); Цвинария И. И., Поселение Гуандра (Новый памятник энеолита и ранней бронзы в Абхазии), Тбилиси, 1978 и др.

11 Джапаридзе О. М., Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962 гг., "Советская археология", 1964, N 2, с. 102 и след.; его же, Заметки об обозначенных знаками камней курганов Зуртакети, "Вопросы истории народов Кавказа", Тбилиси, 1966, с. 12-25 (На груз. яз.).

12 Ломя В. В., указ. соч., с. 168.

13 Рухадзе Дж. А., указ. чсоч., с. 37.

14 Читая Г. С., указ. соч., с. 313-314; Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования..., с. 149-150.

15 Не менее интересны легенды, связанные с воздвижением в Мцхета, древней столице Картли, "столба животворящего" (Подробнее см. Сохадзе А., Идея "столба животворящего" в "Картлис цховреба", "Материалы по этнографии Грузии", Тбилиси, 1972, т. XVI-XVII, с. 273-279. (На груз. яз.).

16 Картлис цховреба (История Грузии), Тбилиси, 1955, т. I, с. 119-120 (На груз. яз.).

17 Чантурия А., Этнографические записки, "Труды Тбилисского Государственного Университета", Тбилиси, 1982, т. 227 (На груз. яз.).

18 Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., указ. соч., с. 628-631; Хазарадзе Н. В., Цагарейшвили Т. Ш., К идентификации ^{Gi}seja- хеттских письменных источников (Хетто-грузинские мифологические параллели), "Кавказ и цивилизации Древнего Востока (Материалы Всесоюзной Научной Конференции)", Орджоникидзе, 1989, с. 43-44; Khazaradze N., Tsagareishvili T., Georgian – Old – Anatolian Mythological Parallels, "International Conference Dedicated to the 120th Birth Anniversary of IVANE JAVAKHISHVILI, The Caucasus in the Context of World History", Abstracts of Papers, Tbilisi, 1996, p. 65-66; Вачнадзе Н., Система менталитета и морального идеала грузинского общества, Тбилиси, 1998, с. 214-245; (На груз. яз., резюме на англ. яз.), Khazaradze N., Tsagareishvili T., Towards the Identification of the ^{Gi}seja- of Hittite Written Sources, Kavkasiur – Akhloagmosavluri Krebuli, IX, Tbilisi, 1998, p. 112-119.

THE CULT OF SACRED TREE IN GEORGIA (Mythological Parallels)

The identification of the $G^{is}eja-$, repeatedly referred to in the Telepinus myth, Hittite law (§50), and a number of ritual-mythological texts and documents has long been the subject of controversy and clash of opinions. At various times views have been advanced by: J. Friedrich, H. Güterbock, É. Laroche, V. Haas, S. Alp, C. Girbal, N. Bendukidze, V. Ivanov, G. Giorgadze, and others.

Some researchers indentify $G^{is}eja-$ with fir, others with oak, and others translate it as "evergreen tree", without specifying the species.

In 1984 a new point of view was advanced in connection with the interpretation of $G^{is}eja-$. Th. Gamkrelidze and V. Ivanov identified the $G^{is}eja-$ of the Hittite written sources with yew (*Taxus*), conceptualizing it as the tree of the world.¹ This view is based on the following: I. According to Gamkrelidze and Ivanov, the $*ej\ *oj$ form is reconstructed for the designation of yew (*Taxus*) at the Common Indo-European level, phonetically being identical with $eja-$. The myths and rituals associated with the $G^{is}eja-$ of Hittite sources evince considerable semantic affinity with those Indo-European (German, Norwegian, Saxon, Old Celtic) traditions related to the yew. Thus, in the German, tradition the evergreen yew was symbol of rebirth after death. In a poetic text written in Old Norse the yew is glorified as the greenest among the trees in winter. Anglo-Saxons planted the yew near graves, where it personified eternal life and resurrection from the dead. Old Celts also considered the yew a sacred tree.²

An attempt will be made below to demonstrate that the viewpoint advanced by Gamkrelidze and Ivanov, is supported by Georgian tradition as well.

However, before treating this aspect of the problem in hand, we shall review the evidence of Hittite written sources, which will enable a more or less precise reconstruction of Hittite beliefs and ideas with regard to this tree. From this point of view, one passage in a Hittite text has long been deserving attention, for it contains a significant characterization of the tree. The text, devoted to the description of the ritual of placing the hearth, says that among other objects and plants the $Gis\text{eja-}$ was set down, and the following was said: "(In the same way) as the $Gis\text{eja-}$ (is) always green and (its) leaves are not shed, let the King and the Queen also be "green!" Let their word be also eternal!" (KUB, XXIX, 1, 4, 17-20).³

It is clear from this fragment that the $Gis\text{eja-}$ in question is an evergreen plant. Furthermore, the $Gis\text{eja-}$ in the Hittite conception symbolized eternity. The cited text contains one more point of interest, viz., that the $Gis\text{eja-}$ was necessarily placed at the hearth.

A unique role is assigned to $Gis\text{eja-}$ in the Telepinus myth. Here it figures in the final part of the myth, describing the home-coming of the God Telepinus who had walked away and lost himself in the steppe. The Hittite text (KUB, XII, 10; XXXIII, 2) says: "Telepinus came home to his house and cared (again) for his land... He let the sheep go to the fold, he let the cattle go to pen. The mother tended her child, the ewe tended her lamb, (25) the cow tended her calf. Also Telepinus tended the king and queen and provided them with enduring life and vigor. Telepinus cared for the king. A pole ($Gis\text{eja-}$) was erected before Telepinus and from this pole the

fleece of a sheep was suspended. It signifies fat of the sheep, it signifies grains of corn (and) (30) wine, it signifies cattle (and) sheep, it signifies long years and progeny.

It signifies the lamb's favorable message. It signifies fruitful breeze. It signifies... satiation..."

Thus, in a myth related to Telepinus – the dying and reviving god – $G^{18}eja-$ is the sacred tree from which the sacred fleece was suspended. The fleece signifies fertility, progeny, long years, the revival of the king and the queen, and every favour. The special importance of $G^{18}eja-$ in the Telepinus myth is also indicated by the exclusive use of a logogram expressing the tree image to designate the proper name Telepinus in Hieroglyphic-Luwian writing⁴.

We find $G^{18}eja-$ in differing context as well. According to §50 of tablet of Hittite Laws, when the 11 th month set in the city of Arina the house of the person on whose gate $G^{18}eja-$ appeared was exempted from the state duty⁵. This article of the Hittite code contains several important details. In the first place, it is clear that the $G^{18}eja-$ was a symbol of immunity. We learn also that this symbol was placed on the gate of the house of the person granted immunity. Finally the significant evidence that the $G^{18}eja-$ designated an evergreen tree, found in the above text devoted to the ritual of setting up the hearth, is corroborated. G. Giordadze⁶ has drawn attention to the fact that in the historical document of legislative character the appearance of the $G^{18}eja-$ on the gate of the exempted person's house as the symbol signifying this act is timed to the 11 th month, which coincides with January-February of our calendar⁷. Now, in the indicated season only an evergreen plant can have preserved its greenness, excluding all leaf-bearing trees (the oak included)⁸.

The ^{Gi}seja- in KUB, XIII, 8, 1-12, dealing with the granting of immunity to the newly-established "stone house" (È. NA₄) from sahan and lutsi, also appears to signify freedom⁹.

The foregoing warrants the conclusion that the ^{Gi}seja- was an evergreen tree, embodying eternity, inexhaustible vitality, fertility, progeny, dying and reviving nature and freedom.

As noted above, the point of view, advanced by Gamkrelidze and Ivanov, on the identification of the yew with the ^{Gi}seja- of Hittite sources is supported – along with Indo-European mythological traditions – by Georgian evidence as well.

The sacred tree and associated beliefs and ideas are known held an important place in the mythological reasoning of Georgian tribes. A number of studies have shown that the oak, lime, willow, ash, poplar, fir, pine, and other plants were considered sacred in different parts of Georgia¹⁰.

Ethnographic research has demonstrated the existence of the cult of the evergreen yew in various parts of Georgia. The tree grows almost everywhere in Georgia. In Racha, Lechkumi-Imereti, and Guria it is called "urthkmela", in Achara - "mada", "urtkhmela" and "satila"; in Lower Racha - "tsutuli"; in Kartli - "urtkhli"; in Megrelia - "urtkheli"; in Svaneti - "urtkhel", "shaira"; in Mtiuleti - Gudamaqari - "urtkhli", and in Pshavi - "utkhovari"¹¹.

The Georgian peoples were aware of the chief characteristics of the species: durability, and slow growth. It must have been due to these botanical features of the plant that the yew had, from time immemorial, been the object of worship.

According to ethnographic evidence gathered in Mountainous Megrelia, the festival "Urtkhaoba" (from Georgian "urtkheli," "yew"), connected with yew, was held in spring.

A tall, one thousand-year-old yew was chosen as the ritual tree. The tree was visited with offerings and prayers. It was entreated to grant all manner of good. The text of one such supplication runs thus: "God Almighty, sacred tree given of strength! Give than to our people victory, progeny; make good our prayer and supplication, multiply our cattle, give us a bounty harvest, give us this day happiness, and do not reject our offering".

The festival of "urkhaoba" was attendedly the following ritual: The members of the family stood round the yew in the yard where the rite was performed. The male chief of the family would approach the tree with an offering; putting it under the tree, he asked it to grant the family happiness and health. Then he broke off a twig and holding it, went round the tree times with prayers, three times strohing each member of the family with the twig and supplicating the tree to protect the family from an evil eye. This rite performed, the family returned home. The yard was again first entered by the head of the family. He hung the twig brought from the "urtkhelioni" ("yew yard") on the gate, smearing the gate with charcoal beforehand. Finally, the entire household entered the house and sat down to a festive meal. On the day following "urtkhaoba", early in the morning, before sunrise, the head of the house again went to the yew tree, broke off several twigs, smeared them with charcoal, fashioned the twigs into crosses and hung them on the doors of the outhouses in the orchard, vineyard, field, and kitchengarden. A year later the yew crosses had to be replaced with new ones. The old twig and the fallen needles were gathered and buried near the gate.

The yew twig figured also in the New Year cycle of festivities. It was believed that a yew twig fixed for gate or

door would bring opulence and happiness to the family, and ward off an evil eye. As a rule the twig was hung by the head of the family. Some let the twig hung till the next New Year, others would remove it after a month, burying it at the gate. It was forbidden to throw out the yew twig. The peasants would the local landlords a happy new year by hanging a yew twig on the landlord's gate or door.

Other beliefs were also connected with yew as a sacred tree. Thus, in Mountainous Megrelia the yew was supplicated to grant their children victory and a progeny. A woman (mother) was the principal personage in this ritual. The supplicant women prepared for a visit to the yew night before. To bake the ritual loaves, they made the dough from maize coarse - flour, adding yew needles to it. As soon as the moon appeared in the sky they baked cakes in the name of the sacred tree and the children. Then they went to the tree, put the assigned cake under it, and prayed thus: "Thou mighty tree, my sacred tree, I have come to tree to supplicate happiness and health for my children." After the prayer-supplication, if the son attended the mother, the latter would blacken her hand with charcoal, then would first smear the tree, and then the son's forehead, letting him eat the cake baked for him. In case the child happened to be debilitated by illness as to preclude its walking to the sacred tree the mother would bring home a yew twig and fix it to the door of child's room. A week later, early in the morning, before sun rise, the mother again went to the tree and, kneeling down to it, would pray: "Powerful God, life - giving tree, powerful and mighty yew tree, accept my supplication for my child's health". She repeated this prayer three times, going round the tree on her knees thrice; she made the sign of the cross on the

tree with her chsrrred hand, then put her forehead against it in such a way that the image of the cross was impressed on her forehead. The woman returned home without uttering a word, went up to the child aud pressed her forehead against that of the child, so that now the image of the cross was impressed on the child's forehead.

An increase of progeny and sound health was supplicated of the sacred yew tree at the "Pertoba festival" as well, which was held on 29 June. The festival was held at the niche which was situated near a large and tall, 1000-year-old yew. Returning home, the suppliant brough with them a yew twig. Before the festival meal was laid the yew twig was passed three times across the cover of the family wine jar, with the following prayer: "On this Pertoba give us strength and progeny". The lid of the wine jar was raised as soon as the prayer was said.

In Mountainous Megrelia the yew was supplicated for aid and succour on ordinary days as well. They would go to the tree and set down an offering under it. It was forbidden to touch the offering. The suuplicant would take some ground in his hand, go round the tree thrice, addressing it thus: "Great power, thou destroy one enemy and traitor, thou increase our progeny and gladden us. Give us power and strength. Let your protection ever attend my family and the fruit of my labour". This ritual was performed privately.

Traces of the yew cult have also been discovered in the ethnographic reality of Eastern Georgia. In Pshavi the tree was considered sacred. Under the direction of the chief khevisberi it was planted close to the shrine. As a rule the offering to the icon (sheep, goat) was hung on a special forked pole made of the yew tree.

In Pshavi the yew was also connected with the cult of

the deceased; it was planted near graves. The tree played the principal role in the burial rite of a missing person. According to the custom prevalent in Pshavi, in erecting a cenotaph they would cut off a yew branch of the height of the missing person, and clothe and inter it according to all the burial rites.

The rendering of the yew sacred must have been facilitated by the rather strict taboo imposed on it in Pshavi. Although the Pshavs were well aware of the excellent economic qualities of the tree, they assiduously avoided using it in everyday economic life.

Thus, the evidence adduced gives a fairly clear picture of the chief mythological motifs of the beliefs and ideas related to the yew in Kartvelian tribes. In particular, it is found to symbolize might, omnipotence, life-giving power and purity (it will be noted that in the above prayers there often occur phrases like "Sacred tree", "life - giving tree", "powerful and omnipotent", "great power"). It also obvious from the texts of prayer-supplications and rituals that the yew was looked to as the source of the well - being of the family, increase of progeny, health and victory, increase of livestock, bumper crop, plenty, happiness, revival of life, resurrection from the dead, vanquishing of the enemy and traitors, and protection from an evil eye. The various rites related to the yew highlighted the sacred significance of the yew branch and its needles. As a rule the branch (twig) was fixed to the gate or to the door of the dwelling or of an outhouse.

A comparison of the Indo-European and Georgian traditions, related, on the one hand, to the ^{Gis}ēja- of Hittite sources, and the yew, on the other shows an obvious semantic affinity, which seems to indicate a serious basis for the identification of ^{Gis}ēja-with the yew.

REFERENCES



1. Gamkrelidze Th. V., Ivanov V. V., The Indo-European Language and the Indo-Europeans, II, Tbilisi, 1984, pp. 628-631 (in Russian).
2. Ibid., p. 600.
3. Tatishvili I., The Hittite ritual of setting up the hearth (KUB XXIX, I, III, 37-IV-29). Arkeologiuri dziebani, Tbilisi, pp. 142-151.
4. Laroche. E., Les Hieroglyphes Hittite, Paris. 1952, N 151.
5. Giorgadze G., Hittite "immunity charters". Matsne (Ser. History), 1976, N, 4 p. 41. (In Georgian).
6. Giorgadze G., Interpretation of § 50 of the Hittite laws.
7. Friedrich J., Kammenhuber A., Hethitisches Wörterbuch-Lfr., 4, Heidelberg, 1979, p. 320.
8. Haas V., Bemerkungen zu ^{Giš}eia-, AF, V, Berlin, 1977, S. 270.
9. Giorgadze G., Essays on the socio-economic History of the Hittite State, Tbilisi, 1973, pp. 30-32 (In Russian).
10. Lomia V., Towards the Tree Cult in Georgia, Bulletin of the Georgian SSR State Museum, 1927, v. 3, pp. 164-178. (In Georgian); Chitaia G., The motif of the tree of life in a Laz ornament, Enimkis moambe, 1941, X, pp. 301-320 (In Georgian); Bardavelidze V. V., Ancient religious beliefs and ritual graphic art of Georgian tribes, Tbilisi, 1957, pp. 55 ff. (In Russian); Ochiauri T., Mythological traditions in the mountainous areas of Eastern Georgia, Tbilisi, 1967, pp. 102 ff.; Rukhadze J., Concerning one religious festival in Svaneti, Dzeglis megobari, 1980, pp. 35-40 (in Georgian); Srguladze I., Symbols of Georgian folk ornament, Tbilisi, 1986, pp. 146 ff (In Georgian).
11. Tsagareishvili T., Monuments of the living nature. The Yew, Dzeglis megobari, 1983, pp. 5-8. (In Georgian); N. Khazaradze, T. Tsagareishvili, Georgian – Old – Anatolian Mytho-

logical Parallels, International Conference Dedicated to the 120th Birth Anniversary of Ivane Javakhishvili, The Caucasus in the Context of World History, Abstract of Papers, Tbilisi, 1996, p. 65-66; N. Khazaradze, T. Tsagareishvili, Towards the Identification of the ^{GIS}ēja- of Hittiten Written Sources, Kavkasiur – Akhloagmosavluri Krebuli, IX, Tbilisi, 1998, p. 112-119; N. Vachnadze, The System of Mentality and Moral Ideal of Georgian Society (5th-10th centuries), Tbilisi, 1998, p. 214-245 (In Georgian).

„საქართველოს სხვადასხვა მხარეში წმინდა ხეებად ითვლებოდნენ მუხა, ცაცხვი, ტირიფი, იფნი, ალვა, ნაძვი, ფიჭვი და სხვა მცენარეები“.

“В разных уголках Грузии священными деревьями считались дуб, липа, плакугая ива, ясень, тополь, ель, сосна и другие деревья”.

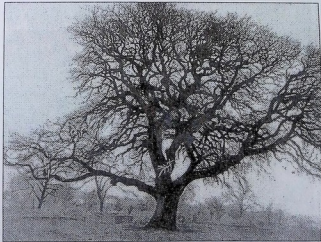
“The oak, lime, willow, poplar, fir, pine, and other plants were considered sacred in different part of Georgia”.



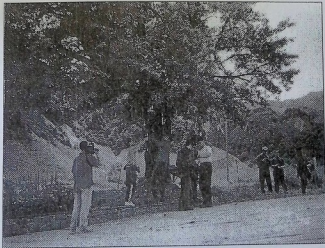
წმინდა ურთხელი (ეშავი).
Священный тис (Пшави).
The sacred yew (Pshavi).



წმინდა მუხა (მესხეთი).
Священный дуб (Месхети).
The sacred oak (Meskheti).



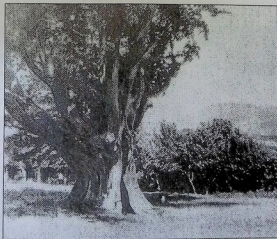
ქობულეთის მუხის ხე (ქობულეთი).
Священный дуб (Картли).
The sacred oak (Kartli).



*წმინდა ტყეხე (მთიულეთი).
Священная липа (Мтиулети).
The sacred Tilia (Mtiulot).*



ქობულა აგბო (უბაჯო)
Священный ясень (Шшаши).
The sacred Fraxinus (Pshavi).



წმინდა ღვთისმშობლის (მღვთისმშობლის).
Священное Дзельква (Имерети).
The sacred Dzelkva, /Zelcova carpinifolia/ (Imereti).



ა. გოგიაშვილი, წმინდა ხე (გურია).
A. Gogiasvili, The sacred tree (Guria).



წმინდა ხე (სვანეთი).
Священное дерево (Сванети).
The sacred tree (Svaneti).



ქობულაძის ხე (აფხაზეთი)
Священное дерево (Абхазети).
The sacred tree (Abkhazeti).



ბ. გაბაშვილი, დღესასწაული
Г. Габашивили, Праздник.
G. Gabashvili, Festival.

ბ. ხაზარაძე, თ. ცაგარეიშვილი წმინდა ხის კულტი საქართველოში (მითოლოგიური პარალელები)	5
შენიშვნები	14
Н. В. Хазарадзе, Т. Ш. Цагарейшвили КУЛЬТ СВЯЩЕННОГО ДЕРЕВА В ГРУЗИИ (Мифологические параллели)	16
ПРИМЕЧАНИЯ	27
N. Khazaradze, T. Tsagareishvili THE CULT OF SACRED TREE IN GEORGIA (Mythological Parallels)	30
REFERENCES	38



გამომცემლობა „**ინტელექტი**“

✉: ი. ჭავჭავაძის გამზირი №2, III სართული
☎: 22.43.62, 29.31.33, 96.75.38

50.

2/1

F76-585
JANUARY 1950
286-40000

